

այս Հայոց Պարթևիկն ալ իւր տնիոնէլ աշխատսիրութեան նոր ապացոյցը մին է։ Սակայն իբրեւ կատարելագոյն դասագիրք յաւելած է այս գիրքը։

Հեղինակն, որուն դատաւորութիւնն ու միտքը շնորհմբ պոյնտա իմանալ յատուկ յառաջան մը շունենալուն, գրած է իւր երկասիրութիւնն այնպէս ինչպէս ցարդ գրուած է ընդունուած է մեր ազգային պատմութիւնն. բայց որովհետեւ ինքը 1887ին գրած է, եւ արդէն ի Ս. Պարթև 1886ին Մ. Գարագաշեանը հրատարակած է գրեթէ նոյն նպատակաւ եւ նոյն բովանդակութիւնով համար Պարթևիկն Հայոց դասագիրքն, կը պահանջուէր ընկալանապէս որ իբրեւ նորագոյն հրատարակութիւն՝ ու նենար իւր նորագոյն կատարելութիւններն ու առաւելութիւնները։ —

Չարմանալեւ երեւելի մը կը տեսնուի ցարդ հրատարակեալ Հայոց Պարթևիկն մէջ։ Մինչդեռ գիտնական աշխուհք, ազգային եւ օտարազգի բնասիրութեան, ամենայն հնարիւք ազգային պատմութեան թեր ու դեմ կողմը յերեւան հանելու կը ձգնին, եւ զօրեղ ու համովիչ պատմաւորներով իւրաքանչիւր որ ճշմարիտ երեւցածը հաստատելու կը ջանայ, եւ իրն անաշուտ նկատելով, մինչդեռ մեր ազգային հին պատմագրաց ճշմարտագաւառում բռնակէն բանտ որ կասկածներ ծնած են առ. գիտնականս, ազգային մանկտին իւր դասագրոց մէջ եւ ոչ քան միտքիսն մը կը գտնէ՝ երկվորմանի պատմական, մեծ բանասիրութիւն . . . Չենք բեր սակայն թէ, որ. ալ. Հայկական ըրվանդակ հարստութիւնն իբրեւ առաւելեալ ի բաց պարտերէն մեր դասագրոց մէջն, ոչ բնաւ. մենք այսչափ իրատապահանջ չենք, (թէպէտ կան որ այսպէս իսկ կը պահանջեն.) սակայն կ'ըսենք եւ գարեհալ կ'ըսենք, որ գտնէ իւր ծանոթութիւնն ազգ. արու ի ուսանողաց թէ «ինչպէս ամեն ազգ իւր գիւցազանց (héros) վեպերն ունի, նոյնպէս նոյ պատմութիւնն ալ ունի իւր գիւցազանցը»։ Արմ'նք են . . . այս հարցումն ահա կը մկնէ «Հայկական հարստութեան» որչափ մասն ընդունելի՝ եւ որչափ մասն յապաւելի կամ մերժելի ըլլալը։ —

Իսկ Յարգալ Հեղինակին ժամանակագրութիւնն՝ ոչինչ իւրից կը խոտորի ցարդ յերեւան ելած Հայոց Պարթևիկն՝ ըստ հաւանական կարծեաց տուած ժամանակագրութիւնն։ Սակայն կան մասեր, որոնց թուականն ըստ պատմական ժամանակի կերտար եւ մանաւանդ թէ պէտք որ ուղղուիլ։ Օրինակ իմն. Արշակ Բ.ին թագաւորութեան ժամանակը կը համարուի ցարդ 19—23 տարի. այսպէս ունի եւ Պր. Մամուրեան՝ թագաւորութեան տարին գնելով 364—382։ Բայց թէ Արշակայ Բ.ին թագաւորութիւնն 30 եւ թերովն տեւեց՝ յայտնի է ի Բուզանդայ, որուն հասարակ պատմագիր ըլլալը ճանչնալու առաւելութիւնն աւաղ որ մեր ազգի օտարազգի գիտնականց շնորհած է։ Այն հասարակութիւնն հաստատուել մեր ազգայն երկասիրութեան կը թողուի։ Թեպէտ Բուզանդայ պատմագրութեան մէջ բոլորովն իսկ կը պակսի ժամանակագրութիւն, սակայն Արշակայ Բ.ին թագաւորութեան տեւողութիւնն ծիշդ կ'աւանդէ։ Հայք 24 Պարսիկ զօրապետաց հետ 28 ճառատ մղելէն

ետքը, մեծամեծ նախարարք սկսան թագաւորին հետանալ, որոնց պարագլուխ եղան Աշնեայ իշխաններն։ Ահա մեր պատմագիրքը. «Ձերեւան եւ զորս ամն ետուն պատերազմ երկիրս Հայոց ընդ թագաւորին, եւ յետ այնորիկ ձանձորացան պարտեցան լքան աշխատեցան երկրորդին կողմանէն»։ (Գ. Գլու. Ծ. Ե.) Եւ գարեհալ մնացեալ նախարարք Ներսէս կամողորմորսն ըրով ժողովուելով սկսան Ներսիսին բռնէ. «Դու, տեր, քեզն գիտես, զի այս երեւան ամ է թագաւորին մերս Արշակայ, զի ոչ մի ամ մեզ հանգիստ ոչ եղեւ ի պատերազմէ»։ (Գլ. Ծ. Ե.)։ Ուրեմն սրպէս զի 30—34 տարի թագաւորէ Արշակ Բ. հարկ է որ Գարեհալ ծնան Հ. Գլուցեփայ Տետ սկիզբ գնենք մեր թագաւորութեան 350 տարին՝ եւ վաճառն՝ խոտարելով Գա. թըրքանէն 382—384 տարին, եւ այսպէս բոլոր նախարար թագաւորաց տարիքը պէտք ենք սոյն հասմաստս թէամբ երկցացուանք։ Խորենացոյն՝ մեր Տիրանայ վրայ պատմածն կը խառնակէ այս թուականն, սակայն թէմ ճշդ պատմութեան Բուզանդայ տուած տեղեկութիւնց հետեւին, կը վերնայ գ ժուարութիւնն, մանաւանդ որ խորենացին ալ (Գ. Գլ. Լե.) Արշակայ համար «թագաւորեաց ամն երեւան» կ'ըսէ։ —

Մեր այս գիտարութեան նպատակն է նոր ժամանակի գրասիրաց օգտուէտ ինքն մ'ըլլալ, որ ոչ այնչափ հետամնտ ըլլան դասագիրք ի լոյս ընծայելու, որ մեր ուսանող սերնդեան մտնաւոր ծառայութիւն մը չեն մատուցաներ, հպապ մի քան զօր կատարելագոյն դասագրքեր, որոնցմով գիտութեան ապագային վրայ ջալլ առ ջալլ յառաջանալու թէ եւ թէ կ'ուրեք գտնեն։ Այս օգուտն համոզուած ենք թէ կը բարեխառնէ անաշուտ. ճշմարտութեան մը խոտարութիւնը։

Հ. Գ. Մ.

ԹՊԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

ՃՈՐՃ ՀՈՒՆԳԱՐԵԱՆԸ ԼԵՃՈՒՆԸ

Միջնադրոյ խոյրադիր։

Հայաքաղաք (Նիւրա), 8 Ապրիլ, 1888։

Եսեցի եւ շատ ուրախացայ, որ կ'ուզէք Հնդկի-Ռուսական բաժնին մէջ Պոնտիքս-Ռիւ վերնադրոյ տակ այլեւս ազգ. արմ. տեղագրական, ազգագրական, հնախօսական եւ այլ տեղեկութիւններ տալ ընթերցողաց։ Ուրախ եմ որ ես, ինչպէս կը կարծեմ, առաջին կ'ըլլամ այս համարելի վերնադրոյն տակ մտնողներուն մէջ, եւ ապահով եմ որ հետեւողներ կ'ունենան։ Թող տալով ուրիշ անգամուան եւ յարմար առթի տեղագրական եւ հնախօսական տե-

¹ Հ. Գարեհալն (Յեղեղական Պատմութիւն) Բրշակ Բ.ին տարին կը գնէ 369։ Իսկ Սե. Մարտիկ 361—379 (գեա՝ Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie. Tom. I. p. 413)։

դեկուբրաններն, որ կողմանէ դժբախտաբար աղքատ ե քաղաք, այս անգամ Հայաքաղաքի բարբառէն ճաշի մը կը մատուցանեմ Ձեզ :

Քաղաքի Ս. Երրորդութեան ժողովրդապետական եկեղեցւոյն առանցատան մէջ կախուած կայ 1813ին եկեղեցական վարչութեան տրուած Տրամանադիր մը, որ մեծ դեր ունի թղթի վեպ գրուած ե եւ շրջանակի մէջ առնուած: Ասիկայ մեր առջեւ կը դնէ նոյն տաճանակի ժողովրդեան լեզուն, թէ եւ կը թելեւ եկեղեցականի մը բերնէն, բայց ասկէ՝ ունի նաեւ պատմական նշանաբանութիւն: Ահա ասիկայ այս կարգադրութիւնն: Գոտարաւ Հասկանալի բառերուն մեկնութիւնը կը զննմ միշտ ստորին:

Գիտութիւն կու աղկի եւ կու հրամայի մանկ մէկն, թէ որովհետեւ Չգետատունը մարդ ինչ նայելու բան լուծի բան միայն Պատվին Քահանայքը, եւ դպրութիւն անող Տիրացուները: Այսուհետեւ ինչպէս Տիրացուներ ի գուտ օգնան ոչ մարդ ալ չառ, առաջ լման՝ պատմորի, ամենին Չգետատունը չի գայ ու չի գայ: Տիրացուներն կի հրամային, որ զանգեաները, որոնք առաջ լման պատմորի Չգետատունը կի քաղվին ու կի նրստին, Չգետատունէն դուս վարին եւ գուտ Հանին, ի Հոն, արդուի օրս է տեղը ընթերցանութեամբ, ահա՛ ու երկին դուս ուրբ Պատարաք լուելուը, թէ որ մէկին որ անհրազանաք այս Պատվին Գլորին, եւ ուրբ Աթորին Տրամանին ու Արդիմունքին (ինչպէս եկեղեցական Առաջնորդապետ Տրամանին), զոնք միեկուն Չգետանդուելու, եւ Չգետատունէն գուտ կելան ինչ ու չի գայ: Տիրացուն կամ լույսարարք օրս՝ անենա վեր նիշանելու: Գլորիին անհրազան եւ ինչնազան աննը, զորն որ անու լուելանք Պատվին Գլորին եւ ուրբ Աթորին եկեղեցական ֆիշուղը՝ պարտական պիտայ՝ Պատվին Գլորին եւ ուրբ Աթորին դիմող միգաղ՝ անելու, եւ առաջ մէկունը, որ առաջ անաւարք իրեն ինչնազանդութեանը, եւ օրինաւ որ կորսի պատմորի, Հաստատուաք այս Պ. Գլորին ուրբ Աթորին, եւ քրիշտաւ կերպին 9ին Յունիսի 1813:

Տէր խաչիկ ցեցեան Հայաքաղաքի բնականուէ եւ Աւարեանց:

(Տ. Կ.) Տէր լուծի իմայեան ուրբ Աթորին նոգար:

Եպոստի ե Չեզի որ 1834ին ի Վիեննա Ալբերտարան մը տպուած ե այս վերնագրով. Հայն՝ եւ Մոնթրալէ Ալբ ու Բէնէ իւսիլ, շարադրութ ի հայապատմի Դրամալի(նիստ), եւ տէգեցադութ իւր տպին իւրեմէն, Լուս պիտայութեան հայ ԲԱԼԵՆ: Չեմ սխալիր կարենմ, եթէ բան՝ որ այս Ալբերտարան շատ քիչերու ծանօթ ե, եւ այս պատճառաւ Հայն՝ ինքի երգողներն պիտի Հայն քին՝ եթէ քանի մը բան յառաջ բերեմ, նոյն

1 Ի գուտ: (ի գուտ) բայ ի: Օգնմ Ուրիշ: ՊԱ:
2 Իրաւ արի, արդար:
3 Գործիւ, քովեղով գայ:
4 Հոն՝ ուր որ ե... Կ'ուզէ բուէ՝ Չգետատունէն
Հանին տանին եկեղեցի:
5 Խոնարհեցնել:
6 Պիտի:
7 Ինքնութիւն, վարչութիւն. (լու. Fiscus.)
8 Պիտի Բալայ:
9 Եւ 10 Չեզի. (ձայնեւ.) յառեան կուէ, գաղաւտանէ Հրաւիրել. (Citate).

ժամանակի կենդանի լեզուն ցուցնելու համար: Աւակ եւ առեղծուած սիրելի ե շատերուն, եւ գլխաւորաբար ասոնց մէջ կը տեսնուի ժողովրդական գրականութիւնը: Կը սխալմ առակէ:

Է՛լը ինչ ինչ Տէրը:

Փախուտական էր պատմութիւնը գրտա մարին՝ մէկ առակէ կաշիք, որին մէջ փաթ թովելով, կի գրուին՝ կապուած. կի օրէն, կի փաղարկէ, կի վաղըբուտ այն թուրքանը, որ վայրենքը արժեքեղ եւ իրենց քարանձակներուն մէջ պահապանով ոչ երբաւու, ոչ քրիշտները վեր վերցնելու իշխելն:

Ատեղով կի հասնի իւր Տէրը, ովոր՝ զինք վաղց կի նայէր ու էլը տեսնելով զաղաւտ, գուտ ալ քրի վերցրաւ ինչ, կի վաղէ, որ զայն ալ խաղաղ կարնա:

Բայց աղայան այսպէս ձան կուտայ զինքը: Չն խաթի զին, կի ձաննա՞մ քեզ էշակ իմ, նի՛ն առակէի կաշուն մէջն գուտ կանան 12 անկըմէնքերը վեպային ինչ առակէ լուս 13:

Եւ ասպէս կապելով եւ ծեծելով զինքը, տուն կի տանի:

Ասոր կը կցեմ ուրիշ առակ մը, որ ցայսօր կենդանի ե ժողովրդեան բերանը, զնելով այնպէս ինչպէս կը պատմուի, որով կընայ նաեւ համեմատութիւն ըլլուի Հին եւ նոր բարբառայն մէջ:

Աղլիւն ու յրադար:

Կի տեսնու աղլիւն, որ մէկ բրտոգ 14 մարդ մը կի տանի ձամբաւը: Կի ան ապաք ըլինք 15 ձկով, կարնու զինքը 16 ձկնկին, ու զաղաւտ ինչ 17 թէ անաղ իսով պի կարնար հաննիւնը նիսով ինչ որ առակ ան լուսին միեկն 18, Ոչ կի զնե ու ոչ կի վերցնու 19, կի կընէ 20 վաղելու այս գետատունէն մէկն ու առաջ որ բրտոգն տեսնելով կի թոյ պիշէ 21 ան ձամբաւը ուրբ ուր որ բրտոգը կուտար, կի պառկի վար ու կի քրի տատկան: Կի հասնի բրտոգը ան կի տեսնու մէկ աղլուս տատկան: Մեծ ուրախութեամբ կընելով վար ու սեպելով թէ մէկինով 22 եակելք 23 լուսանաւ ե զաղվէր կի զնե առակներ, միեկուն վաղ: Աղլիւն մէկն կի եակելան կի իսպել 24 վար ձարուր ըզմկները, ան երբ կի շաղջէ 25 թէ ու ժեմ 26 տեսնու ու 27

1 Աւատար: 2 Կը մեւանայ կապուած: 3 Գուէ, աղաղակի: 4 Արաղի: 5 Այն աստիճանի, ոյնով որ... 6 Վարնա (արհաւիրել): 7 Ուր որ: 8 Տէր (աճ, ալ): Ըլաւ նու աղաւտն ե անկ, ուլային, եւ միայ օրտանականն այս զաղվականութեանց: 9 Աւել աստիճանի, լուս: 10 Թուի Պարտա բառն. պարել, զարնուիլ, եւ այլն: 11 Այն, ան: 12 Կանգնել, ցցուիլ: 13 Թէ ինչ առակ ե ու: 14 Նոյն. PARASIT (Բարձր), գեղացի, լիմանին: 15 Լին, ըլն, ինչ, կը նշանակեն լի, լեզուն: 16 Փաւ, (Ըւ) կը նշանակէ հաս: 17 Խորհիլ, մտածել, հայն բնէ: 18 Զին, յոգնակի ե ինչպէս քիւ մը վար ու 21 լուս ինչ: 19 Ոչ կի զնե ու ու լի վերցնու, կը նշանակէ երկայն ի մտանք, անմիջական, լուս: 20 Սխալ. (Կի) Կը լի: 21 Այն ու, գործեալ: Այն յառաի Կ'անէ՝ ալ: 22 Մէկ, ու: 23 Գործ, Զգը, որդոք: 24 Տապալել, վար մէկն: 25 Մտածել, խորհիլ: 26 Որէն: 27 Բաւական:

եղել է, ինչ ա կի Թապալի վար: Բարսեղ կի Հասնի գեղաներ: ու արմընալով կառնու սեպր: Թէ ոչ ալգէս ոչ մուկ:

Նոյն Այբբենարանի մէջ կան այլեւայլ առանձներ եւ Հանելուկներ, որոնցմէ մէկ քանին յառաջ բերեմ:

Ծածոնկ խոսքեր:

1. Ոչ լեզու ոչ մարմին չունիմ:
Ամէնը զբմանը կախիմ:
(Ը-լուի: Բէ Իւ Լ Կա-կէ ոյ-ո)

2. Անգագար անհանգիստ իմ:
ու շատ տարաներու մէջ իմ:
Թէպէտ որ շահ չիմ բովի:
զուարէս սիրաբն կիմանգի:

3. Թէպէտ որ ես իրեղեմ:
բայց ամէնը մէ՛ միմ:
Թէ Աստուծոյ կրօնացեանիմ:
Թէ աշխարհի սիրեղեմ:
ամէն բանի մէջ գրավիմ:
ամէնը Աստուծոյ չիմ:

4. Չամէն բանին գուներ ես մէնը կի փոխիմ:
Թէ որ զնայուծովը ես սերտ սերտ բոլորիմ:
ու ի՛նչ հայրս կը գրովի: առաջ ես հոնիմ:
բայց առանց ամիսին աշխարհու տեղ չունիմ:
ալգէսուս արարուիք կրկնեմք կի հոնիմ:
բայց երբոր զգրեղեղ տառեր կի փոխիմ:
զմարդ: գտավար: զանասուն զամէնքան կերակրիմ:
շահ: ինգուս: եւ արտուս շատոնց կը պատմեմք:

Ասոնց մեկնութիւնը գրուած է ի վերջ մասնեկան. « 1. Խրճմտանքը կասէ զլըմնը: 2. Քախիլ¹⁰ մարդը չունի շահ ու ամէնը բախելով կի մաշկի: 3. Ասոր գիրը իրեք քաշվածք ունի որ մէ՛մէ¹¹, թէ Աստուծոյ, թէ աշխարհ ա գրով կի սկսել կապվելու: Համ ամէն, Համ բուն խոսքի մէջ կայ ա գիրը: 4. Մուխ, խուս: »

Հետեւեալներն ժողովրդեան բերնէն կը քաղեմ:

Ով որ շատ կի զուրուցէ,
կամ շատ գիտէ, կամ շատ սուտ կ'առէ:

Ոչ զոր քաղոր լոզելու:
Ոչ զոր լեզի Թէքելու:¹²

Խոգերուն վայուսը,
Ու աղիկնուն խնամուք¹³:

¹ Սեղ (հեղ) ասում կը շնանալէ: 1. Հաշիւ մը շուրի՛ բնեկ: հաշուել: 2. Իմանալ: Հոս վերին նշանակութեամբ է:

² Հանգուկ:

³ Ապառել, յուսալ:

⁴ Միլու:

⁵ Մէկ եմ:

⁶ Այլապէս, սկուածն, սկիզբն է:

⁷ Ուր որ:

⁸ Ցա- (սեւ): Կերպարաց լեզու: պայ, մեծ հայր:

⁹ Հաստուն:

¹⁰ Նախանձամ:

¹¹ Աւ մէկ է:

¹² Մարդ մարդու մէջ շատ բարեկամ եւ ոչ շատ թշնամ ըլլալու է:
¹³ Սեղեւորիւն է Հոս ծննդեան եւ բարեկեցանքի օրեք այսպէս բացատրել: Այս օրերուն մէջ խոգը կը մորթուին, աղբիւրնը կը փոխուին, եւ աղիկանց կարգուելու առիթ կը հանգրգիս:

Տուր զպանը,
Երթամ բարը¹:

Խոսի խոսուսմ:
Խիսի խոգուսմ:

Գու շահդ զքեզ կի խաբէ:

Հայուն ալքը զխնալը կի լորջընէ:

Մեծցու զկրկնեղը², որ զքեզ խաբին:

Բառուպի խաբախի³:

Կուշար քաղածին մանր կի բրգէն:

Առջին լուս:

Հուն քաշէ, բան վառաղէն:

Առաջին ճաշի մը՝ ցոյսափա բաւական է:
Ուրիշ անգամներ կրնամ թերեւս աւելին մատուցանել:

ՅՈՂԷ. ԱՆՅՈՒ

ՄԵՐԱՆԵՍՏԻԱՅԵԱՆ

ՅՊԱԳՐԱԿԱՆ

ՆՈՐԱՀԱՏ ՀԱՅՐԵՆ ՏՈՒՐ

Տրտուել երբեք երբեք կը լուռի ուսումնաստեղ Հասարակութեան կողմէ՛ մեր ազգային նորմատուագրութեան աղքատութեան, եւ յաճախ նաեւ գրող ապագրական արուեստին պակասարութեան դէմ: Ըստ մասին եւս հրատարակութեանց գնոյն եւ ուրիշ հանգամանաց վրայ անպակաս կ'ըլլան դիտողութիւններ. — որոնք կրնան ամէնքն իրաւացի համարուիլ քիչ կամ շատ: Սակայն այս օրս կարող է ազգս ոչ միայն շատանալ՝ այլեւ պարծիլ գէթ նիւթական մասնականութեան մը վրայ. այն է Հայերէն ապագրական տառից հարուստ պէսպիսութեան, որ յայսմ համ մատաբար ճոխագոյն եւս կը հանգիստայ՝ ներքին է ըսել՝ նաեւ քան զյառաջագէմ ազգս. — չխիշիւով արեւելեան մեծ ու պզտիկ ազգերն որոնք աւելորդ է ի բաղդատուութիւն առնուլ այս տեղ: Մեղի ծանօթագոյնն ի

¹ Սակայն տուր որ երթամ: ինչ գործածուի՛ անպարէ, լուսով, նշանակութեամբ:

² Նախանձամ Հայուն ալքն անալ խոսն անգամ կը լորջընէ:

³ Հան լուսուս:

⁴ խորախ՝ անօրէն մարդ խոտիկայի գող կ'անուանեն Դրանիւրուսիկայի Հայերն: Բառուպիք անուանարկ մարդիկ եղան կ'երեւան:

⁵ Նոյն առանձն կայ Հայաստանի ուրիշ գաւառներու մէջ ալ: Յես Հոնգի-Արեւիկայ, 1887, էջ 198:

⁶ Ի Դրանիւրուսիկայ անուան շինքն սպաննել եւ քննել աստի՛ ամենատարին գործն է Հայ առանձն ըսել կ'ուզէ՛ թէ որեւէ տարեկ արուեստ պէտք չի խորիւլ, բաւական որ լահարք ըլլայ: